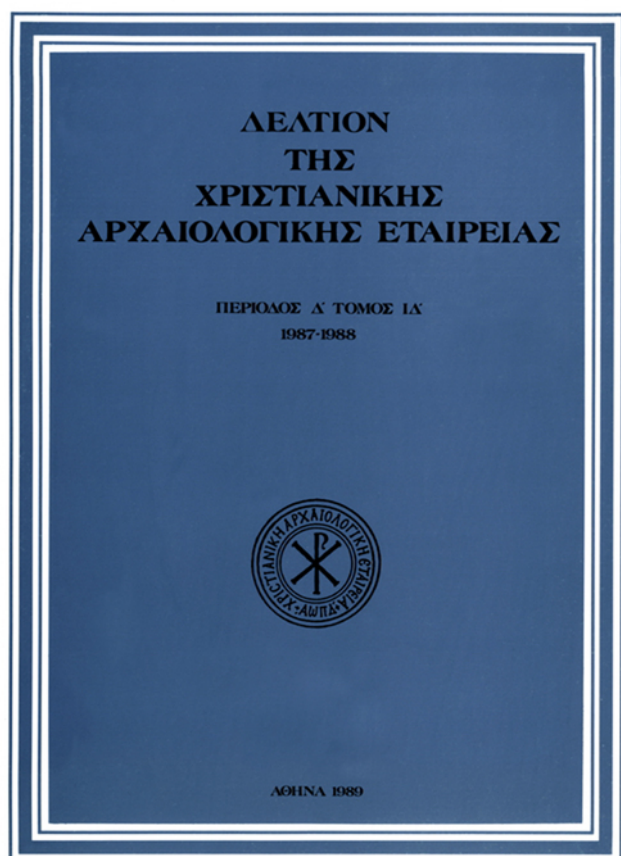

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών

Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1021](https://doi.org/10.12681/dchae.1021)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (1989). Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 307-314. <https://doi.org/10.12681/dchae.1021>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών

Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 307-314

ΑΘΗΝΑ 1989

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

^ε Η υψηλή ποιότητα των καλλιτεχνικών μαρτυριών στην Καστοριά του 12ου αιώνα οδήγησε στην ιδέα της αναζήτησης του πολιτιστικού περιβάλλοντος της πόλης κατά την εποχή των Κομνηνών (1081-1185). Ο προσδιορισμός αυτού του περιβάλλοντος συνδέεται με τη γενικότερη ανάπτυξη των πόλεων στα χρόνια των Κομνηνών¹ και με τα ειδικότερα στοιχεία για την πόλη της Καστοριάς που παρέχει η αρχαιολογική και η ιστορική έρευνα.

Η καλλιτεχνική δραστηριότητα στην Καστοριά την εποχή που μας απασχολεί αντιπροσωπεύεται κυρίως από τις τοιχογραφίες αλλά και τις κτιριακές εργασίες στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη². Σχετική με τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου παρουσιάζεται και η τέχνη των όχι καλά διατηρημένων παραστάσεων του Αγίου Στυλιανού, ενός μονόκλιτου ναού κοντά στον Άγιο Στέφανο³.

Τέσσερις φορητές εικόνες —οι τρεις άμφιπρόσωπες— σχετίζονται με την ίδια εποχή. Από τα εκλεκτά δείγματα ζωγραφικής των χρόνων αυτών ή άμφιπρόσωπη εικόνα με την Άκρα Ταπείνωση και την Παναγία Οδηγήτρια βρίσκεται στον μητροπολιτικό ναό της Καστοριάς (β' μισό 12ου αι.)⁴. Από τον ναό των Αγίων Αναργύρων προέρχεται η εικόνα με τους δμώνυμους αγίους και σκηνές του βίου τους, που ή μία της όψη χρονολογείται στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα⁵. Η ύπαρξη μιάς ακόμη άμφιπρόσωπης εικόνας ανακοινώθηκε πρόσφατα· εικονίζει στην μία πλευρά τον προφήτη Ηλία, τους αποστόλους Φίλιππο, Ματθαίο, Μάρκο και Ιάκωβο και την Ετοιμασία του Θρόνου και στην άλλη πλευρά τον Ιωάννη τον Θεολόγο με σκηνές του βίου του. Οι παραστάσεις είναι επιζωγραφισμένες εκτός από τον προφήτη Ηλία, που τοποθετείται χρονικά μεταξύ 1180-1190⁶. Μία εικόνα με παράσταση του προφήτη Ηλία ανακοινώθηκε επίσης, συνδέθηκε με την τέχνη των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη και χρονολογήθηκε στα τέλη του 12ου αιώνα⁷.

Σχετικά με την καλλιτεχνική ποιότητα των δύο βασιικών για την εποχή και την πόλη μνημείων ("Αγιοι Ανάργυροι, Άγιος Νικόλαος), τα οποία αντιπροσωπεύοντας την τέχνη μεγάλων κέντρων συνδέουν την Καστοριά με μία υψηλή πολιτιστική ζώνη⁸, ή βιβλιογραφία είναι εκτενής⁹, παρότι τα μνημεία δέν έχουν ακόμη εξαντλητικά μελετηθεί.

Η εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών των μνημείων αυτών παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Στόν ναό των Αγίων Αναργύρων ένα σύνολο οκτώ επιγραφών, που ανήκουν στο δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών του ναού (περ. 1170-1180)¹⁰, αποτελούν αφιερώματα της

1. P. Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, Byzantinobulgarica I, Sofia 1962, σ. 145-182. Ν. Σβορώνος, Η αναδιοργάνωση του κράτους από τους Κομνηνούς, ΙστΕΕ, Θ', σ. 55-68. M. Angold, The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History, London and New York 1984, σ. 248-256.

2. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Αθήνα 1984, σ. 22-56, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία (στο εξής: Καστοριά).

3. Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 40, σημ. 35, πίν. 55α, 110β.

4. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη. Κατάλογος Έκθέσεως Παλιού Πανεπιστημίου, Αθήνα 1986, λήμμα αριθ. 75 (Μ. Χατζηδάκης). Affreschi e icone dalla Grecia (X-XVII secolo). Κατάλογος Έκθέσεως, Φλωρεντία, Palazzo Strozzi, Αθήνα 1986, λήμμα αριθ. 27 (Μ. Chatzidakis). From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons, Κατάλογος Έκθέσεως, Royal Academy of Arts, London 1987, λήμμα αριθ. 8 (Μ. Chatzidakis).

5. Affreschi e icone dalla Grecia, λήμμα αριθ. 28 (Th. Papazotos).

6. Ε. Tsigaridas, La peinture à Kastoria et à la Macédoine Ouest vers l'année 1200. Fresques et icônes. Conférence scientifique "L'art byzantin environ l'année 1200", Studenica-Bελιγράδι, Σεπτέμβριος 1986.

7. Ο.π.

8. Μ. Χατζηδάκης, Η τέχνη από τον 10ο αιώνα ως το 1204, Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 304.

9. Αναφορά στην παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Καστοριά, σ. 28, 45, 52, 58.

10. Καστοριά, σ. 44.

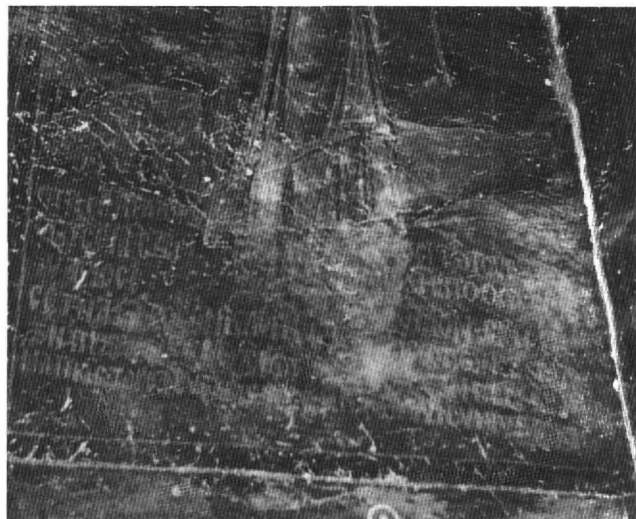
οικογένειας Λημνιώτη. Στόν ανατολικό τοίχο του νάρθηκα ή επιγραφή στα πόδια των αγγέλων της Ἀναλήψεως είναι γραμμένη σέ 16 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους¹¹ μέ ιδιαίτερα καλλιγραφημένη γραφή, ή όποία παρατηρεῖται μέ μικρές παραλλαγές καί στίς ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 1). Ἡ γλώσσα τῆς ὀρθογραφημένης ἐπιγραφῆς, ὅπως καί τῶν ὑπολοίπων ἔμμετρων τοῦ ναοῦ ἀλλά καί αὐτῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀκολουθεῖ τό λογοτεχνικό ὕφος τῆς ἐποχῆς¹².

Σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή¹³ ὁ Θεόδωρος, κλῶν Λημνιωτῶν ὀσφύος, ἀφιερώνει τόν ναό στούς ἱατρούς Ἁγίους Ἀναργύρους παρακαλώντας γιά ρῶσιν σαρκός ἡσθενημένης¹⁴. Ἐμμετρη εἶναι καί ἡ ἐπόμενη ἐπιγραφή, πού βρίσκεται στό βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ, τό ἀφιερωμένο, ὅπως δηλώνεται, στόν ἅγιο Γεώργιο¹⁵ (Εἰκ. 2). Ἡ ἐκτεταμένη φθορά στό κέντρο τῆς μεγαλογράμματης ἐπιγραφῆς δυσκολεύει ἀκόμη περισσότερο τήν ἀνάγνωση τῶν ἐξίτηλων γραμμάτων. Παραθέτομε τό κείμενο σέ μεταγραφή, ὅπως τό ἀποκαταστήσαμε ὕστερα ἀπό ἐπιτόπια ἀνάγνωση:

- ⋆ ἔφθασα μὲν γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ·
πολύτλα μάρτυ μυστικαῖς β[αφαῖς π]όθου·
ταῦν δὲ καὶ [χρῶμασιν ὑλ]ικωτέ[ροις]· /
[τῶ]ν θαυμάτων σου ζωγραφῶ τὰς εἰκόνας·
5 δι' ὧν με πολλ(ῶν) ἐρρύσω συ[γκυρμά]τ(ων)·
πολὺν φερόντ(ων) τῶ[ν κ]ακῶν μοι τὸν σ[ύ-] /
ἐκείθεν αὐτῶν ἐκ βρεφικῶν σπαργάν(ων)·
σὲ προστάτην ἔσχηκα φύλα[κα] ψ[ύ-]
ρύστην βοηθὸν ἐν ζα[μί]αις τοῦ βίου·
10 σύ μοι Γεώ[ργιε] / τῶν λαθῶν εὐρέθης·
σύ μοι παρέσχες χαρμονῆς ἀντλεῖν βί[ον]·
σύ μοι [φέρει νί]κ[ας πνοῆς αὐ]τῆς μέχρι·
ἀνθ' ὧν τὰ σεπ[τά] σ[τηλι]τεῦώ σου πάθη
ἐ[πί] / τε ναοῦ [καί] Θε(ο)ῦ θεῖου τόπου·
15 ζητῶν κ' ἀκείσε σὴν ἀρωγ[ήν ἐν κρί]σει
Θεόδωρος σὸς οἰκέτης Λημ[νιῶ]της·⋆

²μάρτυ: μάρτυ om Ὀρλάνδος· βαφαῖς: Ὀρλάνδος / ³[χρῶμασιν ὑλ]ικωτέ[ροις]: καὶ οὐ -ιν ὑλικωτέρων Ὀρλάνδος / ⁴σου: οὐ Ὀρλάνδος / ⁵με: τε Ὀρλάνδος· ἐρρύσω: ἐρύσω Ὀρλάνδος· συ[γκυρμά]τ(ων): συ... Ὀρλάνδος / ⁶φερόντ(ων): φέροντες Ὀρλάνδος· τῶ[ν κ]ακῶν... κῶν Ὀρλάνδος / ⁷ἐκείθεν αὐτῶν: μαθέντα τῶν Ὀρλάνδος· σπαργάν(ων): om Ὀρλάνδος / ⁸σε: παιδί σε Ὀρλάνδος· φύλα[κα]: φιλάτω Ὀρλάνδος / ⁹ζα[μί]αις τοῦ βίου: om Ὀρλάνδος ¹⁰Γεώ[ργιε]: om Ὀρλάνδος· εὐρέθης: υρεοῖς Ὀρλάνδος / ¹¹χαρμονῆς: χαρμονῆν Ὀρλάνδος· ἀντλεῖν βί[ον]: σὲ ἰσχύν Ὀρλάνδος / ¹²σύ...μέχρι: om Ὀρλάνδος / ¹³τὰ σεπ[τά] σ[τηλι]τεῦώ σου: νι...ενωσων Ὀρλάνδος· πάθη: πάθημα Ὀρλάνδος / ¹⁴ἐ[πί] τε: om Ὀρλάνδος· Θε(ο)ῦ: om Ὀρλάνδος / ¹⁵σὴν: τὴν Χατζηδάκης· [ἐν κρί]σει: om Ὀρλάνδος / ¹⁶Λημ[νιῶ]της: om Ὀρλάνδος.

Οἱ ἐπόμενες τρεῖς ἐπιγραφές¹⁶ πού συνοδεύουν τίς παραστάσεις τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη¹⁷ καί τῆς οἰκογένειάς του, πάλι στό βόρειο κλίτος, εἶναι ξαναγραμμένες μέ διαφορετικό χρῶμα καί στίς παραστάσεις ἔχουν

Εἰκ. 1. Ἁγιοὶ Ἀναργυροί, νάρθηκας. Λεπτομέρεια Ἀναλήψεως καί τμήμα ἐπιγραφῆς.

προσθεθεῖ τά καλύμματα τῆς κεφαλῆς καί τό ὁμοῖωμα τῆς ἐκκλησίας στα χέρια τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη (Εἰκ. 3-4). Προηγούμενες μελέτες νομίζομε ὅτι ἔχουν ἀποδώσει λανθασμένα τά στρώματα γραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν¹⁸. Στό πρῶτο στρώμα, μέ λευκά κεφαλαῖα γράμματα διαβάζομε: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ / Θε(ο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει/μνητοῦ καὶ κτήτορος, Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θε(ο)ῦ / Ἀννης καὶ κτητόρισας, καὶ Δέησις τοῦ δοῦ/λου τοῦ Θε(ο)ῦ Ἰω(άννου)/ καὶ ἡοῦ τοῦ κτή/τωρος. Στό δεύτερο στρώμα γραφῆς, μέ γράμματα στό χρῶμα τῆς ὥχρας, διαβάζομε ἀντίστοιχα: Θεόδωρος ὁ Λημνι/ώτης καὶ κτήτωρ, Ἀννα ἡ Ραδηνή καὶ / σύμβιος τοῦ κτήτωρος καὶ Ἰω(άννης) ὁ ἰὸς τοῦ κτήτωρος. Ἡ ἐπισήμανση τῆς σειρᾶς γραφῆς τῶν στρωμάτων εἶναι σημαντική γιατί παρατηροῦμε ὅτι τό οἰκογενειακό ὄνομα Ραδηνή τῆς συζύγου τοῦ Λημνιώτη ἔχει προσθεθεῖ καί ὄχι παραλειφθεῖ καί, ἀκόμη, ὅτι τό ὄνομα τοῦ Λημνιώτη γράφεται τῇ δεύτερῃ φορᾷ ὅπως καί στίς ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ ναοῦ (Λημνιώτης). Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ μορφή τῶν γραμμάτων καί τά συμπλέγματα παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα καί στα δύο στρώματα γραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν. Τό ἐρώτημα εἶναι γιατί οἱ ἐπιγραφές ξαναγράφηκαν καί μάλιστα μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά μήν εἶναι καθόλου εὐκόλο νά διαβασθοῦν, ἔτσι ὅπως συγχέονται τά γράμματα. Σχετικά μέ τόν ὑπεύθυνον τῆς ἐπέμβασης θά γίνουν μερικά σχόλια στή συνέχεια. Ἐδῶ θά θέλαμε νά προτεῖνομε μία ἐρμηνεία γι' αὐτό τό δυσδιάκριτο ἀποτέλεσμα τοῦ ξαναγραφίσματος τῶν ἐπιγραφῶν, πού λογικό θά ἦταν, ἐφόσον ὁ ἐπεμβαίνων ἤθελε νά ἐπιφέρει ἀλλαγές στό περιεχόμενό τους, νά καλυφθοῦν καί νά ξαναγραφοῦν. Ὑποθέτομε ὅτι κάτι παρόμοιο μπορεῖ νά ἔγινε. Δηλαδή καλύφθηκαν οἱ παλιές ἐπιγραφές μέ στρώμα χρῶ-

ματος καί επάνω σ' αυτό γράφηκαν οί νέες. Τό χρῶμα ὁμως τῆς ἐπίστρωσης μεταγενέστερα ἔπεσε, ἀφήνοντας νά ἐμφανισθοῦν τά παλιότερα λευκά γράμματα· καί τά νέα ὁμως γράμματα ἔμειναν, πιθανόν γιατί εἶχαν κολλήσει στερεότερα στόν τοῖχο. Τήν προχειρότητα ἐξάλλου τῆς ὅλης ἐπέμβασης μαρτυρεῖ ὁ ἄτεχνος τρόπος μέ τόν ὁποῖο προστέθηκε τό χέρι τοῦ Θεοδώρου, καθώς καί τό τελείως ἀκόσμητο ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας.

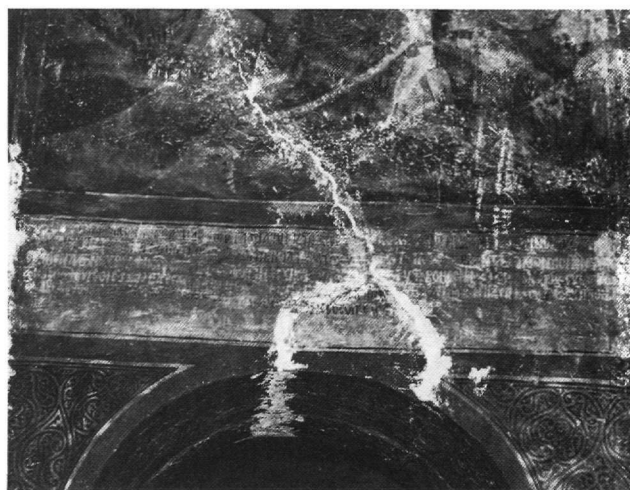
Ἡ ὑπαρξη τῶν δύο ἐπόμενων ἐπιγραφῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ¹⁹, χωρίς νά ἔχουν ποτέ μελετηθεῖ. Ἡ πρώτη, πολύ κατεστραμμένη ἐπιγραφή βρίσκεται στόν βόρειο τοῖχο τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ναοῦ, σέ σημεῖο ὅπου συναντῶνται τρία στρώματα ζωγραφικῆς. Ἡ στρωματική διάταξη καί κυρίως ἡ ἐπιγραφική ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων ὁδηγοῦν στή σύνδεση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς μέ τά ἀφιερώματα τῶν Λημνιώτη καί στήν ὑπόθεση —μέ βάση τήν ἔκταση καί τίς ἐλάχιστες λέξεις πού σώζονται— ὅτι θά εἶχε τή λόγια ποιητική μορφή τῶν προηγούμενων ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἄλλη, εὐτυχῶς λιγότερο κατεστραμμένη, ἐπιγραφή βρίσκεται στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἐπάνω σέ ὄχι πολύ παλιότερο διακοσμητικό (Εἰκ. 5). Οἱ δέκα στίχοι τῆς ἔμμετρης, ὅπως ὑποθέτουμε μεγαλογράμματης ἐπιγραφῆς διαβάζονται ἀποσπασματικά λόγω τῆς ἐκτεταμένης φθορᾶς στήν ἀριστερή της πλευρά:

----- φιλα.χ.ων σε κρινον
--αθ----- τῆς Κων[σταντί]νου
-----θῆλῃσα σου μυρου
----- Κάστωρος πό[λιν]
-----αι ψυχῆς ου εσε--
-----εκοσμησας υλη,
-----[π]όλιν τήν ἐνθάδε
θε[μέλι]ον αὐτῆς κ(αι) σκέπη
-σ-----εμῶν αμαρτηα ὦ
-ο-----ικετης Λημνιώτης·

Ἡ σύνδεση τῆς πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου μέ αὐτήν τοῦ Κάστωρος καί τοῦ ἁγίου ἢ τῶν ἁγίων πού ὁ Λημνιώτης θεωρεῖ θεμέλιο καί σκέπη τῆς πόλεως θά μπορούσε νά γίνει μέ τή Θεοτόκο ἢ πιθανότατα μέ τούς Ἁγίους Ἀναργύρους, οἱ ὁποῖοι καί παριστάνονται ὁλόσωμοι νά παραστέκουν τήν Παναγία στό ἱερό τοῦ ναοῦ, ὅπου βρίσκεται καί ἡ ἐπιγραφή. Εἶναι γνωστή ἡ λατρεία τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου στόν ναό τους, τόν ὀνομαζόμενο Κοσμίδιον, θαυματουργοῦσαν μέ διαφόρους τρόπους θεραπεύοντας κυρίως ἀσθενεῖς²⁰. Ἐάν ἡ σύνδεση τῆς λα-

11. Γιά τά ἐπιγράμματα σέ εἰκόνες καί τοιχογραφίες βλ. Ἀθ. Κομίνης, Τό βυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα καί οἱ ἐπιγραμματικοί, ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 33-35.

Εἰκ. 2. Ἁγιοὶ Ἀναργυροί, βόρειο κλίτος. Ἐπιγραφή ἐπάνω ἀπό τήν πόρτα πρὸς τόν νάρθηκα.

12. H. Hunger, Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Kommissionsverlag, Graz-Wien-Köln 1968, σ. 159-176.

13. Τά κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν δέν κρίθηκε σκόπιμο νά παρατεθοῦν, ἐφόσον δέν ὑπῆρχαν σημαντικές διαφορές ἀπό τίς προηγούμενες ἐκδόσεις. Ἐκδοση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Καστοριάς ἐτοιμάζεται ἀπό τήν ὑπογράφουσα ὡς διδακτορική διατριβή στήν Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales στό Παρίσι.

14. V. Djurić - A. Tsitouridou, Namentragende Inschriften aus Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 4, Stuttgart 1986, σ. 37, ἀριθ. 34, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία (στό ἐξῆς: Djurić 1986).

15. Ὁ ἴδιος (ἀριθ. 33) ἀκολουθεῖ τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ABME Δ' (1938), σ. 56, ὅπως καί ὁ Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστορία καί τά μνημεῖα της, Ἀθήναι 1949, σ. 106. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Μ. Χατζηδάκη, Καστοριά, σ. 39, μέ σημαντικές διαφορές ἀπό τίς προηγούμενες, περιορίζεται στοὺς στίχους 1-4 καί 14-16.

16. Ὁ ἴδιος, σ. 38-40, ἀριθ. 35-36.

17. Τό ὄνομα Λημνιώτης σέ διάφορες παραλλαγές (Λημναιώτης, Λημναῖος, Λιμνίτης) ἐμφανίζεται στίς πηγές ἀπό τόν 8ο αἰῶνα ὥς τό τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς: βλ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 35-36, Θ. Παπαζῶτος, Χριστιανικὲς ἐπιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ' (1981), σ. 402, Actes de Lavra, Paris 1970, σ. 59, Ε. Βρανούση, Βυζαντινά ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Ἀθήνα 1980, σ. 39, S. Tomeković, Le "maniérisme" dans l'art mural à Byzance (1164-1204), Paris 1984, σ. 58-59 (διδακτορική διατριβή), M.M. VI, 170-171, 176-177. Τό ὄνομα θά μπορούσε νά συσχετισθεῖ μέ τό τοπωνύμιο Λίμνια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 30), τή νῆσο Λήμνο καί ἴσως ἀκόμη μέ τή λίμνη τῆς Καστοριάς.

18. Ε. Ν. Κυριακούδης, Ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Καστοριάς Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης, Βαλκανικά Σύμμεικτα I, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 9, 13.

19. Ν. Μουτσόπουλος, Συμβολή στήν μορφολογία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, Λεύκωμα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977, ἀριθ. 34, 37, Καστοριά, σ. 39, 40, ἀριθ. 20.

20. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, II: Les églises et les monastères, Paris 1969, σ. 286-289.

τρείας τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στήν Κωνσταντινούπολη καί στήν Καστοριά, τήν ἀποκαλούμενη στήν ἐπιγραφή *Κάστωρος πόλιν*, δέν εἶναι εὗρημα τοῦ λόγιου συγγραφέα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀναρωτιέται κανεῖς ποιές μπορεῖ νά εἶναι οἱ προεκτάσεις τῆς σύνδεσης τῶν γιατρῶν διδύμων Διοσκούρων τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Κάστορα καί τοῦ Πολυδεύκη, μέ τούς ἱαματικούς ἀγίους Ἀναργύρους Κοσμᾶ καί Δαμιανό, γιά τούς ὁποίους οἱ μελετητές βεβαιώνουν πώς θεωροῦνταν διάδοχοι τῶν Διοσκούρων²¹. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ἐδῶ καί τήν παράδοση, πού θέλει τόν Κάστορα ἰδρυτὴ τῆς Καστοριάς²².

Ἡ τελευταία σχετική μέ τήν οἰκογένεια Λημνιώτη ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ συνοδεύει τήν παράσταση μοναχοῦ στό νότιο κλίτος, ὅπου διαβάζομε: *Θεόφιλος (μον)αχ(ός) ὁ Λημνιώτης / καί κτήτωρ*²³. Σέ πολύ σύντομη χρονική ἀπόσταση ἀπό τίς τοιχογραφίες τῶν ἄλλων κλιτῶν, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπό τήν τεχνοτροπία τῶν παραστάσεων τοῦ νότιου κλίτους ἀλλά καί ἀπό τά γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἕνα ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας Λημνιώτη, πού ἀποκαλεῖται *κτήτωρ*, συνεισέφερε στή διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ταύτιση τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη μέ τόν Θεοφίλο²³ δέν μᾶς φαίνεται ἀπαραίτητη, γιατί ἐκτός ἀπό τό ἴδιο ἀρχικό τοῦ μικροῦ ὀνόματος, ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιά νά στηρίξουν τήν ταύτιση δέν ὑπάρχουν. Ἀντίθετα, ἡ μόνη σίγουρη ἔνδειξη πού ἀπορρέει ἀπό τήν εἰκονογραφική σύγκριση τῶν δύο προσώπων καθιστᾷ φανερό ὅτι δέν παρουσιάζεται ὁμοιότητα μεταξύ τῆς μορφῆς μέ τό μακρὺ λεπτό πρόσωπο καί τό σκούρο γένι τοῦ Θεοδώρου καί αὐτῆς μέ τό πλατὺ πρόσωπο καί τά ἀνοιχτά χρώματα τοῦ Θεοφίλου. Θεωροῦμε ὅμως πιθανή τήν ἀνάμειξη τοῦ Θεοφίλου στίς ἐπεμβάσεις τῶν παραστάσεων τῆς οἰκογένειας τῶν δωρητῶν στό βόρειο κλίτος καί τῶν ἐπιγραφῶν πού τίς συνοδεύουν. Ἐτσι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καί ἡ γνώση τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος τῆς Ἀννης Ραδηνῆς, πού προστέθηκε στήν ἐπιγραφή τῆς συζύγου τοῦ Λημνιώτη, ὅπως σημειώθηκε προηγούμενος.

Ἐναν περίπου αἰῶνα ἀργότερα (τέλος 13ου-ἀρχές 14ου αἰ.), στὸν γειτονικό ναὸ τοῦ Ἀγίου Στεφάνου ἀπεικονίζεται ἕνας ἱερέας Θεόδωρος Λυμνεώτης, ἴσως ἀπόγονος τῆς ἴδιας οἰκογένειας²⁵.

Ἡ ἐπισήμανση τεσσάρων μελῶν τῆς οἰκογένειας Λημνιώτη, πού δέν ἀνήκει στήν ἐπίσημη ἱεραρχία, καί ἡ παράλληλη ἀπεικόνισή τους ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο γιά τήν ἐποχὴ καί συνδέεται μέ πολιτικές καί κοινωνικές ἀλλαγές. Παρότι ἡ ἔρευνα δέν δίνει μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον πληροφορίες γιά τήν οἰκογένεια Λημνιώτη, προσπαθήσαμε συνδυάζοντας τά δεδομένα τῆς παρουσίας της στήν Καστοριά νά τήν ἐντάξουμε στό περιβάλλον τῆς πόλης τὸν 12ο αἰῶνα. Στοιχεῖο

Εἰκ. 3. Ἀγιοὶ Ἀναργυροί, βόρειο κλίτος. Ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης καί ὁ γιὸς του Ἰωάννης.

ἐνδεικτικό γιά τήν καταγωγή τῆς οἰκογένειας ἀποτελεῖ —ἐκτός ἀπό τίς πολυτελεῖς ἐνδυμασίες— ἡ συγγένεια μέ τήν οἰκογένεια τῶν Ραδηνῶν, τῆς ὁποίας μέλη συνδέονται μέ αὐτοκρατορικούς κύκλους καί ὑψηλά ἀξιώματα²⁶. Ἡ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν, τό λογοτεχνικό ὕφος τῶν ἐπιγραφῶν, καθὼς καί τό μὴ συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ μαρτυροῦν τὴ σχέση τῶν κτητόρων μέ κύκλους ὑψηλοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου. Τέλος, ἡ οἰκονομικὴ δυνατότητα ἐκτέλεσης ἐνός τόσο σημαντικοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου, ἡ παρουσία ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καί ἡ συνέχεια τῆς παρουσίας τῆς ἴδιας οἰκογένειας ἕναν περίπου αἰῶνα μετὰ ἀποτελοῦν τίς πρῶτες σημαντικές ἐνδείξεις ὅτι ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης ὑπῆρξε ἐκπρόσωπος τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας καί ὄχι ἐξόριστος Κωνσταντινουπόλιτης, ὅπως εἶχε ὑποτεθεῖ στό παρελθόν²⁷.

Τὴν ἀποψη τῆς ἐξορίας ἀρχόντων στήν Καστοριά εἶχε ἐνισχύσει ἕνας στίχος ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἄλλου σημαντικοῦ μνημείου τῆς πόλης, τοῦ Ἀγίου Νικολάου, πού ἀνακαινίσθηκε καί τοιχογραφήθηκε (περ. 1164-1191)²⁸ μέ χορηγία τοῦ Νικηφόρου Κασνίτζη. Στὴν ἑμμετρὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή πού ἀκολουθεῖ τό λόγιο λογοτεχνικὸ ὕφος τοῦ 12ου αἰῶνα ἀναφέρεται ὁ *Νικηφόρος τύχη μάγιστρο(ς) καὶ του-πίκλην Κασνίτζης* ὡς ἀφιερωτῆς τοῦ ναοῦ στὸν ἅγιο, ὁ ὁποῖος πολλὰς δωρεὰς τοῦ παρείχε ἀπὸ τότε πού ἤλθε *εἰς τὸ κλαυθμῶνος πέθον* (sic)²⁹. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ —σέ συνδυασμὸ μέ μιὰ πληροφορία τοῦ Κεδρηνοῦ

πού θά σχολιασθεῖ στή συνέχεια— εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς τόπος ἐξορίας καί συνδεθεῖ μέ τήν πόλη τῆς Καστοριάς, πού παρ' ὅλες τίς σωστές καί ἐπίμονες ἀμφισβητήσεις³⁰ ἔχει παραμείνει στή συνείδηση τῶν περισσότερων ἐρευνητῶν ἀλλά καί τῶν ἀσχολουμένων μέ τήν πόλη καί τήν ἱστορία τῆς ὡς τόπος ἐξορίας³¹. Θά πρέπει νά διευκρινισθεῖ ὅτι ἡ ἔκφραση *κλαυθμών, ἄλλος κλαυθμῶνος, κοιλὰς κλαυθμῶνος* συναντᾶται στά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς τόπος συνδεόμενος μέ θλιβερά γεγονότα τῆς ἐβραϊκῆς ἱστορίας³². Μιά πρόχειρη ἔρευνα στά κείμενα τῆς ἐποχῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ βεβαίωσε ὅτι οἱ Βυζαντινοί χρησιμοποιοῦσαν τήν ἔκφραση *κοιλὰς κλαυθμῶνος* κυρίως γιά νά δηλώσουν τήν ἐπίγεια ζωή, ὅπως ὁ Γεώργιος Τορνίκης στὸν λόγο «'Επὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἀννης τῆς Καισαρίσσης»: *ἐγὼ δὲ οὔτε πενθήσων ἔρχομαι οὐ μόνον διὰ τὴν ἀπελθοῦσαν ἀπὸ τῆς τοῦ κλαυθμῶνος κοιλᾶδος μεταβᾶσαν εἰς ἀγαλλίασιν*³³ ἢ ὁ Γρηγόριος Ἀντίοχος στὸν ἐπιτάφιο λόγο γιά τὸν πατέρα του: *καὶ σὺ μὲν χαίρεις, οἶδα, τὴν ἀνέκλειπτον καὶ μὴ παρερχομένην χαρὰν / ἐμὲ δὲ τῆς λύπης χωρίῳ τῇ κοιλᾷ τοῦ κλαυθμῶνος ἐγκατατέλειπας*³⁴. Ἀρα ἡ ἔκφραση *κλαυθμῶνος* πέθον στήν ἐπιγραφή τοῦ Ἀγίου Νικολάου πού ἀντικατέστησε τήν *κοιλᾶδα* προφανῶς γιά μετρικούς λόγους, ὅπως ἄλλωστε συνάγεται καί ἀπὸ τὸ ὕφος καί τὸ νόημα τῆς ἐπιγραφῆς, ὑπονοεῖ πιθανότατα τήν ἐπίγεια ζωή, στή διάρκεια τῆς ὁποίας ἔτυχε πολλῶν δωρεῶν ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόλαο ὁ μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης³⁵.

Ἡ πληροφορία πού εἶχε στηριζεῖ τὴ σύνδεση τοῦ *τόπου κλαυθμῶνος* τῆς Καστοριάς καί τοῦ τόπου ἐξορίας προέρχεται ἀπὸ ἕνα χωρίο τοῦ Κεδρηνοῦ, σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο ἡ Εἰρήνη ἢ Ἀθηναία (797-802) *τὸν δὲ μάγιστρον καὶ Θεόδωρον πατρικίον τὸν Καμουλιανὸν καὶ*

Εἰκ. 4. Ἅγιοι Ἀνάργυροι, βόρειο κλίτος. Ἡ Ἀννα Ραδηνή.

κλησίαι τῆς Καστοριάς, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΣΤ' (1922), σ. 165) καί ὡς τόπον ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους μελετητές. Θεωροῦμε πιθανότερο τὸ λάθος στήν ἀντιγραφή τῆς λέξης *πέδον* ἢ καὶ στά βυζαντινά κείμενα συναντᾶται ἡ μετατροπὴ τοῦ *δ* σὲ *θ*. Βλ. St. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1974, σ. 73.

30. N. Lavermicocce, *Sull'iscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di "Kasnitz" a Kastoria, Nicolaus I* (1976), σ. 212-213. Καστοριά, σ. 57-58. M. Angold, *The Byzantine Empire*, σ. 252.

31. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 146. M. Theochari, *Byzantine Art in Kastoria, Hellenia* 35 (1957), σ. 5. Ν. Ζίας, *Εἰκόνες τοῦ βίου καί τῆς κοιμήσεως τοῦ ἁγίου Νικολάου*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ε' (1966-69), σ. 288-289. S. Tomeković-Reggiani, *Portraits et structures sociales au XIIe siècle, Un aspect du problème: le portrait laïque*, Actes du XVe Congrès International des Etudes Byzantines, Athènes 1976, II, Art et Archéologie (1981), σ. 826. Καστοριά, σ. 50.

32. Βλ. E. Hatch-H. Redpath, *Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament*, II, Graz 1975, σ. 767 (λήμμα *κλαυθμών*).

33. J. Darrouzès, Georges et Démétrios Tornikés, *Lettres et Discours*, Paris 1970, σ. 221.7.

34. Scor. Y II 10, 1v-2r. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Μ. Λουκάκη γιά τὴ βοήθεια στήν ἐπισήμανση τῶν χωρίων καί τὴ γνωστοποίηση τοῦ κειμένου τοῦ λόγου τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου.

35. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἐκφράσεις ὅπως *τόπος κλαυθμῶνος* χρησιμοποιοῦσαν συχνά οἱ βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι γιά νά δηλώσουν τὸν τόπο πού ὑπηρετοῦσαν, ἐφόσον ὁ τόπος αὐτός δὲν ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη (H. Ahrweiler, *Recherches sur la société byzantine au XI siècle*, TM 6 (1976), σ. 102-103). Νομίζουμε ὅτι ὁ τρόπος πού χρησιμοποιεῖται ἡ ἔκφραση στήν ἐπιγραφή δηλώνει μᾶλλον εὐγνωμοσύνη καί ὄχι παράπονα ἢ δυσaráσκεια, ὅπως συνέβαινε νά ἐκφράζουν αὐτοὶ πού ζοῦσαν μακριά ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα (π.χ. βλ. Ἐπιστολὴ Μιχαὴλ Χωνιάτη πρὸς Εὐθύμιο Μαλάκη, Σπ. Λάμπρος, Ἀκομινάτου Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Β', Ἐν Ἀθῆναις 1880, ἐπιστ. κ', 2.10-15.

21. L. Deubner, *Kosmas und Damian, Texte und Einleitung*, Leipzig und Berlin 1907, σ. 52-55.

22. Ν. Δασκαλάκης, *Τουριστικός Ὁδηγὸς Καστοριάς*, Ἀθήνα 1982, σ. 9.

23. Djurić 1986, σ. 40, ἀριθ. 37.

24. Κυριακούδης, ὅ.π., σ. 14-17.

25. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 115.

26. Μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Ραδηνῶν ἀναφέρονται στίς πηγές ἀπὸ τὸν 10ο ἕως καὶ τὸν 15ο αἰῶνα. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ γιά τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πατρικίας ζωστῆς μέ τὸ ὄνομα Ἀννα Ραδηνή. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα ἕνας Ραδηνός ἐμφανίζεται ὡς μέγας οἰκονόμος τῆς μονῆς Περιβλέπτου, στὰ 1188 ὁ σεβαστὸς Κωνσταντῖνος Ραδηνός καταλαμβάνει τὰ ἀξιώματα τοῦ παραθαλασσίτη καί τοῦ ἐπάρχου (βλ. Κ. Ἀμαντος, *Σύμμεικτα*, Ἑλληνικά III (1930), σ. 538-539, D. Polemis, *The Doukai, A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1986, σ. 171-172).

27. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 8.

28. Καστοριά, σ. 58.

29. Djurić 1986, σ. 33-34, ἀριθ. 29. Ἡ λέξη *πέθον* (= *πέδον*, *πεδίον*), διαβάζεται ὡς *πόθον* ἀπὸ τὸν Χρηστίδη (Γ. Χρηστίδης, Αἱ ἐκ-

ἐτέρους τῶν ἐν τέλει ἐξώρισεν ἐν Καϊστορίᾳ³⁶. Ὅπως ὁμως ἀπέδειξε ὁ G. Ostrogorsky δὲν πρόκειται παρά γιὰ παρανόηση ἀπὸ τούς μελετητές τῆς φράσης ἐν Καϊστορίᾳ (λατ. quaestoriam) πού θά ἔπρεπε νά ἐννοηθεῖ ὡς *in quaestorio*, δηλαδή στό ἴδιο τοῦ τό σπίτι καί ὄχι στήν Καστοριά³⁷. Τήν πληροφορία ὅτι ὁ Καμουλιανός δὲν στάλθηκε ποτέ στήν Καστοριά ἀλλά ἀντίθετα περιορίσθηκε στό σπίτι τοῦ ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Θεοφάνης³⁸, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε χρησίμευσε ὡς πηγή γιὰ τή χρονογραφία τοῦ Κεδρηνοῦ³⁹.

Ὁ μάγιστρος ἐπομένως Νικηφόρος Κασνίτζης, ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται προσφέρων τό ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας στόν ἅγιο Νικόλαο μαζί μέ τή σύζυγό του Ἄννα⁴⁰, δὲν ὑπῆρξε ἐξόριστος στήν Καστοριά. Ὁ προσδιορισμός τῆς θέσης τοῦ στήν πόλη μπορεῖ νά γίνει μέ βοηθητικά στοιχεῖα τῆ σημασία τοῦ ὀνόματος, τοῦ τίτλου καθὼς καί τῆς ἐνδυμασίας αὐτοῦ καί τῆς Ἄννας. Ὅπως ἀπεικονίζονται στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, τά πολυτελῆ ἐνδύματα καί καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῆς τελευταίας ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τή λιτή ἐνδυμασία τοῦ Νικηφόρου, στήν ὁποία ὁμως ξεχωρίζει ἓνα κοσμημένο περιβραχιόνιο, ἐνδεικτικό ἴσως τοῦ ἀξιώματός του⁴¹. Ὁ τίτλος τοῦ μαγίστρου στά τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα δὲν δηλώνει κάποιο συγκεκριμένο ἀξίωμα⁴². Τό ὄνομα Κασνίτζης, σύμφωνα μέ τή ρίζα καί τήν κατάληξή του ὑποδηλώνει σερβική καταγωγή τοῦ Νικηφόρου⁴³, τοῦ ὁποίου ἡ ἐνδυμασία καί ὁ τίτλος δὲν ἐπιτρέπουν τή σύνδεση μέ τήν ἐκκλησιαστική ἢ αὐτοκρατορική ἱεραρχία, ἀλλά τόν κατατάσσουν, ὅπως ἄλλωστε καί τόν Θεόδωρο Λημνιώτη, στίς τάξεις μιᾶς τοπικῆς ἀριστοκρατίας⁴⁴, πού ἡ ἀνάπτυξή της στήν Καστοριά ἐντάσσεται στά πλαίσια τῆς δομῆς τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς πόλης καί σχετίζεται μέ τίς διοικητικές ἀλλαγές τῶν Κομνηνῶν⁴⁵. Οἱ ἄρχοντες αὐτοί ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τοῦ τοπικοῦ “patronage”, πού θά πρέπει νά συνδεθεῖ μέ ἓνα ἰσχυρό οἰκονομικό ἐπίπεδο⁴⁶.

Οἱ πολιτιστικές ἐκφάνσεις στή ζωή τῶν οἰκογενειῶν Λημνιώτη καί Κασνίτζη ἐπιτρέπουν τήν τοποθέτησή τους ἐκτός ἀπὸ τήν ἐπαρχιακή ἀριστοκρατία καί στό ἐπίκεντρο ἑνός λόγιου κύκλου, πού προφανῶς συνδέεται μέ παρόμοιους κύκλους τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Κωνσταντινούπολης. Μένει νά διαπιστωθεῖ ἂν καί κατά πόσον στά χρόνια τῶν Κομνηνῶν ἡ Καστοριά —ἡ ἔως τώρα θεωρούμενη ὡς τόπος ἐξορίας— εἶχε ἓνα διαμορφωμένο περιβάλλον πού εὐνοοῦσε τήν ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας καί τή σύνδεση μέ τά πνευματικά κέντρα τῆς ἐποχῆς.

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1083, πού ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός ἀνακατέλαβε τήν Καστοριά ἀπὸ τούς Νορμανδούς⁴⁷, ἄρχισε γιὰ τήν πόλη μία περίοδος οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς ἀκμῆς. Γιά τή διοικη-

τική της κατάσταση οἱ πληροφορίες εἶναι ἐλάχιστες. Ἀξίζει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι κατά τό ἔτος 1153 ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ διόρισε τόν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ στή μεγάλη θέση τοῦ δούκα Βρανιτζόβης καί Βελεγράδων, ἐνῶ συγχρόνως τοῦ παραχώρησε καί τήν Καστοριά⁴⁸. Ἡ κίνηση αὐτή τοῦ Μανουήλ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τόν Κίνναμο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τάσης τοῦ νά τιμῇσαι ἐμφανῶς τόν Ἀνδρόνικο: ἐν γε μὴν τῷ ἐμφανεῖ λαμπρῶς αὐτὸν ἐδωρεῖτο καὶ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἐτίμα⁴⁹. *Provincia Castoriae* ἀποκαλεῖται ἡ περιοχή τῆς Καστοριάς στό ὑπὲρ τῶν Βενετῶν χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου τό 1198⁵⁰, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο οἱ Βενετοὶ μπορούσαν νά ἐμπορεύονται ἐλεύθερα σέ πολλές περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τῆς μνεῖας τῆς Καστοριάς στό χρυσόβουλλο αὐτό ὑποθέτουμε ὅτι στήν πόλη ὑπῆρχε ἀξιόλογη ἐμπορική κίνηση ἐνισχυμένη ἀπὸ τήν παρουσία τῶν Βενετῶν. Ἀλλά ἐκτός ἀπὸ τούς περαστικούς Βενετούς ἐμπόρους στήν Καστοριά, οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν μόνιμα ἐγκατασταθεῖ καί δημιουργήσκει μιά ἀνθούσα ἑλληνοφώνη κοινότητα⁵¹. Τήν οἰκονομική δραστηριότητα στήν πόλη ἐπιβεβαιώνει ἡ μαρτυρία τοῦ ἄραβα γεωγράφου τοῦ 12ου αἰῶνα Edrisi ὅτι ἡ Καστοριά ἦταν τήν ἐποχὴ αὐτὴ μιά πλούσια, εὐχάριστη καί πολυάνθρωπη πόλη, πού στή λίμνη της ψάρευαν ἄφθονα ψάρια καί τήν περιέβαλλαν πολυάριθμα χωριά⁵².

Τήν ἐμπορική ἀνάπτυξη εὐνοοῦσε ἀσφαλῶς καί ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλης στή διασταύρωση τεσσάρων ὁδικῶν ἀρτηριῶν τῆς ἐποχῆς⁵³ καί σ΄ ἓνα σημεῖο τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, ὅπου, μαζί μέ τά Σκόπια, τῆ Βέροια, τήν Ἀχρίδα καί τό Πρίλεπ, ἔλεγχαν τά περάσματα πρὸς τή Σερβία, τή Θεσσαλία, τήν Ἀλβανία καί τήν Ἡπειρο⁵⁴.

Ἡ σύντομη περιγραφή τοῦ περιβάλλοντος τῆς πόλης δὲν μπορεῖ νά κλείσει χωρὶς μιά ἀναφορά στό ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον, τό ὁποῖο παίζει πρωταρχικὸ ρόλο στή διαμόρφωση τῆς πόλης τήν ἐποχὴ αὐτὴ μέ προεξάρχοντα τόν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος ἔχει θεωρηθεῖ προσωπικότητα-κλειδί τοῦ τόπου πού διοικεῖ, κατέχοντας σημαντικὴ θέση στή διοικητική, οἰκονομικὴ καί κοινωνικὴ ζωὴ⁵⁵. Στήν Καστοριά, παρά τήν ἐνδοια τῶν πληροφοριῶν γιὰ τήν ἐκκλησιαστικὴ της ἱστορία, διαπιστώνουμε τήν ὑπαρξὴ ἐπισκόπων-ἐκπροσώπων μιᾶς ὑψηλῆς κουλτούρας⁵⁶. Στά τέλη τοῦ 11ου-ἀρχές 12ου αἰῶνα ἀναφέρεται σέ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Καστορίας, ὁ ὁποῖος εἶχε διαπρέψει στήν Κωνσταντινούπολη *λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ*⁵⁷. Μετὰ τά μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα ἐπίσκοπος Καστορίας ἀναφέρεται σέ ἐπιστολὴ φιλικῶν περιεχομένου τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε στή βασιλικὴ γραμματεία τήν ἐποχὴ τοῦ Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ καί ἀλληλογραφοῦσε μέ γνωστούς λογίους

καί διδασκάλους τοῦ β' μισοῦ τοῦ 12ου αἰώνα⁵⁸. Με-
ρικές δεκαετίες ἀργότερα σέ ἐπιστολές τοῦ Ἰωάννη
Ἀποκαύκου⁵⁹ καί τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ⁶⁰ ἀνα-
φέρονται ἐπίσης ἐπίσκοποι Καστορίας ὑψηλῆς μορ-
φώσεως καί συνδεόμενοι μέ λόγιους κύκλους τῆς
Πρωτεύουσας. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοί
αὐτοὶ ἄρχοντες ὑπῆρξαν σημαντικοί παράγοντες ἐπη-
ρεασμοῦ τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς πόλης.

Ἡ συμμετοχή τους, καθὼς καί αὐτὴ τῶν κοσμικῶν ἀρ-
χόντων, ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν πορεία ἀνάπτυ-
ξης ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνημῶν ἡ Κα-
στοριά, ὅχι ὡς τόπος ἐξορίας ἀλλὰ ὡς χῶρος οἰκονο-
μικῆς καί πολιτιστικῆς ἀνθῆσης. Ἐπιγραφές καί
προσωπογραφικὲς ἀναπαραστάσεις διέσωσαν τὰ ὀνό-
ματα τῶν ἀρχόντων, ποὺ οἱ τοιχογραφίες-χορηγίες
τους στοὺς ἁγίους Ἀναργύρους καί τὸν ἅγιο Νικόλαο
ἀποτελοῦν καί τίς πρὸ σημαντικὲς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς
ἀνθῆσης.

36. Κεδρηνός, ἔκδ. Bon, II, 24.9-10.

37. G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in Early Middle Ages, DOP 13 (1959), σ. 55-56, σημ. 34.

38. Θεοφάνης, ἔκδ. C. de Boor, 465.6-7 καί 464.23.

39. J. Karayannopoulos - G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453), Wiesbaden 1982, II, σ. 434, ἀριθ. 386.

40. Οἱ παραστάσεις συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιγραφές μέ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων, βλ. Djurić 1986, σ. 35, ἀριθ. 30. Ἀπεικονίσεις βλ. Καστοριά, σ. 65, εἰκ. 19, 21.

41. Τομεκονιέ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 64-67.

42. Oikonomides, ὁ.π., σ. 294.

43. Kaznac (Kaznac): φοροεισπράκτορας (K. Jireček, Geschichte der Serben, I, Gotha 1911, σ. 129-130). Στὰ σερβοκρατικά kazna σημαίνει ποινὴ, τιμωρία, ποὺ νοηματικά δὲν βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς φορολογίας.

44. Ἡ πιθανότητα τόσο τῆς ξενικῆς καταγωγῆς, ὅσο καί τοῦ ὑπαλ-
ληλικοῦ ἀξιώματος, δὲν ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἔνταξή του
στὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία. Βλ. G. Ostrogorsky, Observations on
the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971), σ. 7, 30.

45. Γιὰ τὴ δομὴ τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς πόλης βλ. I.
Καραγιαννόπουλος, Πόλεις-κοινωνικὴ ζωὴ, Μακεδονία, Ἀθή-
να 1982, σ. 323-327 καί N. Σβορώνος, Οἱ ἐξελίξεις στὴν οἰκονομία
καί κοινωνία, ΙστΕΕ, Θ', σ. 66-68.

46. A. Epstein-Wharton, Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, ArtB 62 (1980), σ. 200. A. P. Kazhdan - A. Epstein-Wharton, Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries (ἔκδ. M. Angold), Bar Inter. Series 221, Oxford 1984, σ. 163. R. Cormack, Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th Centuries, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σ. 39. Γιὰ τὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία βλ. M. Angold, Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire, The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries, Bar Inter. Series 221, Oxford 1984, σ. 236-253, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία.

47. Ἀπ. Γλαβίνας, Οἱ Νορμανδοὶ στὴν Καστοριά (1082-1083), Βυζαντινὰ 13.2, Δώρημα στὸν Ἱ. Καραγιαννόπουλο, Θεσσαλονί-
κη 1985, σ. 1260-1262.

48. K. Βαρζός, Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 506.

Εἰκ. 5. Ἀγιοὶ Ἀνάργυροι, νότιος τοῖχος ἱεροῦ. Ἐπιγραφή.

49. Κίνναμος, ἔκδ. Bon, 124.20.

50. G. Tafel - G. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staates-Geschichte der Republik Venedig, I, Amsterdam 1964, σ. 246-280. Δ. Ζακυθινός, Διοικητικὴ διαίρεσις ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941), σ. 255-256.

51. A. Epstein, Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria, Evidence of Millenarianism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade, Gesta XXI/1 (1982), σ. 28. R. Browning, Πνευματικὸς βίος ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. ὡς τὸ 1204, Μακεδονία, Ἀθήνα 1982, σ. 291.

52. P. A. Jaubert, La géographie d'Edrisi, Amsterdam 1975, σ. 291.

53. Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστοριά καί τὰ μνημεῖα τῆς, Ἀθήνα 1949, σ. 10.

54. V. Kravari, Le réseau urbain de Macédoine Occidentale au moyen âge, 17th Intern. Byz. Congress, Washington 1986, Short Papers, σ. 180.

55. E. Herman, The Secular Church, The Cambridge Medieval History IV, Part II, Cambridge 1967, σ. 82-284. J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, DOP 29 (1975), σ. 258-266 καί 282-284. Angold, ὁ.π., σ. 252.

56. E. Δρακοπούλου - M. Λουκάκη, Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Καστορίας στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα. Παρατηρήσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πό-
λης, Βυζαντινὰ 9 (τυπώνεται).

57. Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος ἐπιστολαί, ἔκδ. P. Gautier, CFHB, 193, 23.

58. J. Darrouzès, Notice sur Grégoire Antiochos (1160-1196), REB XX (1962), σ. 76-83.

59. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, Πετρούπολη 1905, σ. 23-24.

60. J. B. Pitra, Analecta sacra et classica VI. Juris ecclesiastici Graecorum. Demetrius Chomatianus, Paris 1891, ep. 85, 379, ep. 146, 566.

Eugénie Dracopoulou

LA VILLE DE KASTORIA A L'EPOQUE DES COMNENES

La qualité de l'activité artistique de la ville de Kastoria au XIIe siècle, exprimée par des icônes portatives et des peintures murales nous a amenée à examiner le milieu social et culturel de la ville à cette époque.

Les témoignages épigraphiques des monuments des Saints-Anargyres et de Saint-Nicolas Kasnitzès nous ont procurés des informations intéressantes. Dans la première église, huit inscriptions, dédicaces de la famille Lemniotès, se réfèrent aux quatre membres de cette famille qui ne font pas partie de l'hierarchie officielle et qui en même temps figurent sur les murs de l'église. Leur représentation dans l'église est un élément intéressant pour ces années là, lequel est lié aux changements politiques et sociaux de l'époque des Comnènes. Les vêtements luxueux des membres de la famille, le style savant des inscriptions et la qualité des fresques de l'église indiquent le fait que les patrons occupaient une importante position financière, ils appartenaient à l'aristocratie locale de la ville et qu'ils n'étaient pas exilés, comme on croyait jusqu'à récemment.

La théorie considérant la ville de Kastoria comme un lieu d'exil a été renforcée par un vers de l'inscription dédicatoire de l'église de Saint-Nicolas, dédicace de Nicéphore Kasnitzès et de sa femme Anne. A notre avis la partie de vers qui mentionne le lieu des pleures ne concerne pas la ville de Kastoria mais la vie terrestre,

comme il était souvent le cas dans les textes byzantines. D'ailleurs la citation de Cedrenos qui se référait à Kastoria comme un lieu d'exil à l'époque d'Irène d'Athènes a été prouvée inexacte par G. Ostrogorsky. Donc le patron de l'église, Nicéphore Kasnitzès n'était pas un exilé à Kastoria mais au contraire il faisait partie de l'aristocratie locale de la ville.

Les familles des Lemniotès et Kasnitzès devaient aussi être membres d'un milieu savant qui était lié à ses homologues de Thessalonique ou de Constantinople. Le développement de l'aristocratie locale et son alliance avec les centres culturels de l'époque étaient favorisés par la floraison économique, renforcés par la présence des commerçants Vénitiens et Juifs ainsi que par la position géographique de la ville, qui selon Edrisi était "une ville agréable, riche, bien peuplée, entourée des villages et d'habitations". En outre des renseignements sur le milieu ecclésiastique de la ville nous apprennent que ses évêques avaient une large culture et des liaisons avec des cercles savants de la Capitale.

La participation des archontes ecclésiastiques et laïques était décisive pour le développement de Kastoria à l'époque des Comnènes, qui n'était pas un lieu d'exil mais au contraire un lieu de floraison économique et culturelle.